

РЕЦЕНЗІЇ

Мінаков А.С.

Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Чернозёмного центра второй половины XIX – начала XX вв.). – Орёл: ИД «Орловская литература и книгоиздательство», 2011. – 448 с.

Мінаков А.С.

Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаємовідносин (за матеріалами губерній Чорноземного центру другої половини XIX – початку XX ст.). – Орел: ВД «Орловська література й книговидання», 2011. – 448 с.

Останнім часом посилилась увага дослідників до проблеми історії влади у самодержавній Російській імперії, її ефективності, а також впливу соціуму на діяльність місцевих установ. Ці питання досить активно вивчаються не тільки в наукових центрах столиці Російської Федерації, як це було, принаймні, десять років тому. Поряд із московськими та петербурзькими колегами активно працюють історики з російських провінційних вищих навчальних закладів. Завдяки їм погляд «із середини» на взаємовідносини центральної та місцевої влади набуває нового виміру й поглибленої оцінки, що й підтверджує рецензована монографія дослідника з Орловського державного університету – А.С.Мінакова.

Наша увага до цієї праці викликана ще й тим, що її територіальні рамки – Воронежська, Курська, Орловська, Рязанська, Тамбовська губернії – склали той внутрішній регіон Російської імперії, з якого розпочиналося втілення реформ 1860–1870-х рр. Їх проведення тут стало своєрідною моделлю, на яку мали орієнтуватися чиновники інших губерній. Автор постійно порівнює кадрову політику в різних регіонах, у тому числі в українських губерніях та генерал-губернаторствах, тому його дослідження за змістом охоплює ширше коло питань, ніж можна сподіватися з назви. Книга А.С.Мінакова збагатила історіографію глибоким аналізом відносин між місцевою (губернською) владою і центральною на матеріалі одного з базових регіонів держави. Використавши висновки автора та провівши власне

дослідження, українські історики (і не лише вони) мають можливість відповісти на питання: були ці відносини загальноімперськими чи мали особливості регіонального характеру?

Здійснений автором докладний аналіз історіографії, зі значною увагою до того, над чим і як працюють сучасні науковці, дозволив йому констатувати, що останнім часом немало зроблено для вивчення проблеми формування влади на місцях, ставлення імперського центру до місцевих традицій урядування, визначення рівня самоврядності земств та міських дум тощо. Дослідник відзначає, що у висновках історики не повторюють один одного, а радше доповнюють, уточнюють та узагальнюють. Можна лише шкодувати, що автор, головним чином, звертається до багажу російських науковців, майже не помічаючи напрацювань сучасних історіографів із пострадянського простору. На особливу увагу А.С.Мінакова заслужили трактування губернської влади вже знаними істориками – С.В.Любичанковським з Оренбурга та А.В.Ремньовим з Омська. Автор не лише оцінив досягнення у вивченні зазначеної проблеми, а й виділив найширший напрямок сучасних студіювань – змалювання соціально-культурного портрета російського губернатора. Він також визначив питання, які потребують вивчення, зокрема критерії формування губернаторського корпусу, механізм контролю за його діяльністю, ставлення до самоврядних структур. А.С.Мінаков переконаний, що без їх з'ясування історіку неможливо буде встановити, в який спосіб відбувалися взаємовідносини влади і суспільства на місцевому рівні.

Дослідник відступив від усталеної традиції обмежуватися спрощеною правознавчою характеристикою посади губернатора, а значно поглибив її оцінку як місцевої інституції верховної влади, залучивши для цього не менш вагомні характеристики. Насамперед автора цікавило, наскільки цей владний інститут сприяв проведенню урядового курсу на місцях, як він координував діяльність інших територіальних та галузевих установ у післяреформений і пізньоімперський періоди, як швидко проходила еволюція його основних функцій – від представницьких, поліцейських і загальноуправлінських до контролюючих та нагляду за дотриманням законності.

Надзвичайно плідними видаються авторські міркування про роль в управлінській практиці губернаторських звітів. Дієвості цього багатоаспектного документа, історії його формуляра присвячено цілий розділ монографії. Здавалося б, що після підсумкового фундаментального дослідження губернаторських звітів, проведеного свого часу відомим джерелознавцем Б.Г.Литваком, складно додати щось нове. Однак А.С.Мінакову вдалось поглибити висновки свого попередника завдяки використанню спеціальної нормативної бази. Автор дійшов висновку, що звіти губернаторів не були позбавлені неправдивої інформації, як і те, що характер їх побутування зберігав залежність від імператора і губернаторів, і міністрів. Вони стали своєрідною формою доповіді вищій владі, яка не сприяла тому, аби глава уряду самостійно формував внутрішню політику в Російській імперії, постійно узгоджуючи її з самодержцем.

Дослідник провів також усебічний аналіз спогадів, свого часу написаних губернаторами. Слід зауважити, що основну їх частину впродовж кількох останніх років видали як петербурзькі, так і місцеві історики. Підвищена увага до цього історичного джерела пояснюється тим, що воно дозволяє достатньо повно з'ясувати об'єктивні й суб'єктивні обставини добору та призначення відповідних кандидатур на посаду губернатора, мотивацію їх служби, зрозуміти, чому саме й до яких конкретно заходів удавались начальники губерній задля вирішення багатьох місцевих проблем.

Важливим сюжетом у дослідженні А.С.Мінакова стали проекти реформування основ організації губернської адміністрації, з якими до верховної влади зверталися Д.О.Мілютін, О.В.Головнін, М.Х.Бунге, М.С.Каханов, В.К.Плеве, П.А.Столипін та інші сановники, і чому вони так і не були реалізовані.

Уважно читаючи монографію А.С.Мінакова, можна помітити, що при аналізі історіографії та джерел автор використав апробовані методи, дотримувався визначеної попередниками схеми, а при викладі матеріалу пропонує власну текстову модель, яка заслуговує нашої пильнішої уваги. Кожен структурний підрозділ розпочинається з міркувань, що загострюють науковість розглядуваних питань. Наприклад, у розділі «Формування губернаторського корпусу» актуалізується наукова проблема ієрархії губерній як окремих регіонів та чинників, що впливали на призначення й звільнення губернатора – протекція, ділові риси, попередні службові заслуги, посадові порушення, перевищення повноважень і зловживання владою, хабарництво, невміння знаходити «спільну мову» з місцевими авторитетними діячами тощо. Останнє набувало особливого значення в період соціальних конфліктів, протестів і потрясінь. Важливо, що кожен чинник автор розглядає в тогочасному понятійному вимірі у поєднанні з аналізом статусу губернаторів за трьома параметрами: правовим (відповідно до законів), наявним (тобто, фактичним) і тим, якого верховна влада намагалася надати. При розгляді змісту законодавчого акта «Загальний наказ цивільним губернаторам» (від 3 червня 1837 р.) автор детально зупиняється на відповідальності губернаторів за невиконання широкого спектра вимог верховної влади, що долає усталений стереотип «уседозволеності» начальників губерній.

Автор з'ясував чинники, що впливали на призначення, встановивши при цьому, що спеціальних вимог до кандидатур на посаду губернатора російське законодавство не висувало. Практика ж зафіксувала, що найпоширенішим середовищем «рекрутування» кандидатів були наявні губернаторський і віце-губернаторський корпуси, значно рідше губернаторами ставали повітові предводителі дворянства, сановники з імператорського почту. Найменш чисельною, проте досить примітною для характеристики інтересу верховної влади до громадської діяльності, виявилася група губернаторів із числа голів губернських земств.

До помітних авторських здобутків належить вдале зауваження про ротацію губернаторського корпусу, на яку впливали політичні мотиви, потреба на місцях в умілих провідниках політики реформ 1860–1870-х рр. та позиція самої верховної влади, коли вольовим рішенням потрібно було подолати

відомчі суперечки щодо тієї чи іншої кандидатури. На призначення впливали й особисті риси кандидата, наприклад, здатність до рішучих заходів, якщо йшлося про генерал-губернаторів Західного краю, або ефективність дій, як у випадку з М.Т.Лоріс-Меліковим, що зумів організувати боротьбу з епідемією чуми в Поволжі в 1879 р. Особливими підходами керувалися імператори при призначенні порубіжних губернаторів і генерал-губернаторів, уважаючи ці посади надзвичайно важливими для імперії. Досить довгий перелік прикладів, кому губернатори завдячували своїм призначенням, завершується зауваженням, що незначна їх частина виявляла ініціативу, пропонуючи імператорові чи міністрові внутрішніх справ власні кандидатури на обіймання цих посад. Попередники А.С.Мінакова практично не звертали уваги на цю специфіку кадрового призначення губернаторів. І хоч відповідальними за губернаторські кадри все ж були керівники відомства внутрішніх справ, саме за імператором залишалося останнє слово, кому довірити владу в губернії. Відтак автор робить логічний висновок, що будь-який губернатор зобов'язаний був виконувати розпорядження верховної та центральної влади, але підбираючи самостійно управлінські способи і методи, не мав права змінювати урядовий курс.

Досить оригінальною виявилася спроба А.С.Мінакова розглянути губернаторську службу як через кар'єрне зростання, так і через пониження в посаді та звільнення з неї, а також визначити ієрархію престижних і не-престижних губерній у розумінні не лише імперського центру, а й самих губернаторів та їх оточення. За авторським баченням, найпоширенішим було переміщення одного й того ж губернатора з однієї губернії в іншу. Вихід у відставку спричиняли конфлікти з дворянством, земством, громадськістю на ґрунті втручання у виборні процеси та фінансові справи корпорацій. Досить частим явищем було особистісне несприйняття, що породжувало в оточенні губернатора нездорову атмосферу наклепів, поділів на «партії». Міністерство внутрішніх справ, як переконливо доводить дослідник, звільняло губернатора або переводило його на іншу посаду в разі вчинення злочинних дій, замість того, щоби віддати його під суд, не залучаючи, як правило, громадськість до оцінок діяльності начальника губернії. Посилаючись у питанні залежності губернаторів від імператора та його оточення на дослідження московського автора Г.В.Алексушина, А.С.Мінаков оминув увагою оригінальні висновки, що їх запропонував свого часу кембриджський історик Дж. Ле Донн, пов'язані зі шлюбними та клановими зв'язками губернаторів із царською родиною.

Чи не найцікавішим є третій розділ монографії, в якому пропонується з'ясувати функціональну ефективність губернаторської влади. Автор вважає, що основним її критерієм була здатність губернатора конструювати взаємовідносини зі столичною адміністрацією і місцевими самоврядними органами, що залежало від добору кандидатур, чіткого виконання розпоряджень імперського центру, формування губернаторського оточення, зокрема віце-губернаторського корпусу. Утім, видається, що цих ознак явно замало, і не вони мали б бути основними. Головним критерієм слід вважати

здатність губернаторської влади знімати соціальну напругу шляхом задоволення потреб місцевого населення.

Цей розділ монографії виявився також цікавим і насиченим новими деталями й авторськими спостереженнями про структуру місцевої влади. Дослідник детально зупинився на посаді віце-губернатора, яка, перебуваючи в тіні губернатора, усе ще залишається малодослідженою. Виділено кілька типів відносин губернаторів із віце-губернаторами: довірливі, натягнуті, конфронтаційні, конфліктні. Для уникнення непорозумінь губернатори часто писали віце-губернаторам позитивні характеристики – аби тільки їх перевели в іншу губернію, що додатково вказує на вразливість цього джерела для історика влади.

При характеристиці взаємовідносин губернаторів з органами самоврядування А.С.Мінаков так само обрав площину взаємодії і протиборства, аналіз яких здійснив в основному через ставлення перших до діяльності земських статистиків. Для більшості губернаторів ті становили «революційний елемент», здатний порушити соціальну стабільність у губернії, тоді як земці, залучаючи їх до служби, апелювали до правильної статистики, аби мати можливість здійснити виважену оцінку прибутків та розкладок. Цікаво, що саме завдяки численним прикладам, які ілюструють відносини між губернаторами й земствами, яскравіше показано діяльність губернаторів і позицію Сенату, який дедалі частіше ставав на бік земських діячів, допомагаючи губернаторському корпусу відшукувати спільні з земством точки дотику в їхній службі. Не можемо не зауважити, що подеколи авторські твердження з приводу співпраці земців і губернаторів, збігаючись або будучи близькими до висновків, викладених у спільній праці К.Мацузато, А.А.Ярцева й В.Ф.Абрамова «Земський феномен: Політологічний підхід», виданій у 2001 р. центром славистичних студій Університету Гоккайдо (Саппоро, Японія), не містять на неї жодного посилання, хоча саме це дослідження започаткувало в оцінці земств справжній відхід від пануючого в радянській історіографії применшення їх ролі. У деяких питаннях позиція А.С.Мінакова не збігається з поглядами названих авторів, відтак дискусія з цього приводу була б досить доречною на сторінках монографії.

Запропоноване автором пояснення причин дозволу губернаторам видавати обов'язкові постанови (1876 р.), що попередніми поколіннями істориків розцінювалося лише в негативному ключі, виявилось напрощуд цікавим, ба більше – оригінальним. Переконаливо з'ясовано, що ці акти ініціювалися не лише для боротьби з радикальними рухами – їм передували дискусії у середовищі петербурзького вищого чиновництва з приводу ролі й місця губернатора у системі місцевої мережі владних інституцій. Задля збереження стабільності та забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства такі постанови могли видавати не лише губернатори, а й міські думи. Автор розглянув тематику всіх таких розпоряджень, починаючи з 1905 р., і довів, що навіть в екстремальних умовах революції 1905–1907 рр. більшість цих актів торкалася не політичних, а суто господарських питань, будучи ініційованими не губернаторами, а міською владою.

Звичайно, монографічне дослідження лише виграло б від того, якби автор проаналізував освітній рівень губернаторів та їх майнове становище. Переконані, що ці критерії були доволі вагомими при призначенні на посади. До того ж, вони служили активним чинником мотивації службової діяльності, з яким рахувався імперський центр.

Не можна не зауважити певні неточності, а то й відверті помилки. Наприклад, згадка про Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство в 1882 р. – насправді, воно було ліквідоване ще в 1874 р. (с.63). У кількох випадках посаду його очільника автор подає невірно – одеський генерал-губернатор. Складно погодитися з твердженням про наявність у дореформений період органів самоврядування (с.83). Звичайно, станові установи такими не були, хоча й мали певні риси, притаманні самоврядуванню.

Нелегко також погодитися з авторським твердженням, що внаслідок придушення польського національно-визвольного Січневого повстання 1863 р. губернаторські кадри підбиралися за національною ознакою (с.101). У цьому випадку коректніше було б говорити про етнічну належність. Як невідповідність науковому стилю виглядає й використання автором радянських літературних штампів – наприклад, «отримати путівку» (коли йдеться про призначення в Московське генерал-губернаторство), «народногосподарські ділянки» тощо. Однак ці дрібні недогляди, небажані, проте все ж незмінно присутні в наукових текстах, не применшують значення солідного доробку орловського історика. Переконані, що кожне наступне дослідження з питання взаємовідносин місцевої й центральної влади в Російській імперії не зможе обійтися без ґрунтовних і виважених висновків А.С.Мінакова, викладених у рецензованій монографії.

В.С.Шандра (Київ)